

IRODALOM

- Bartholomä, Ruth (2006): *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. (Arbeitsmaterialien zum Orient 17). Ergon, Würzburg
- Dobrovits Mihály (1999): Vámbéryval 2000-ben. 2000. MCMXCIX március, 49–61.
- Dobrovits Mihály (2003): Vámbéry tudósi pályájáról. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A megtalált örökség. Az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 9–20.
- Kakuk Zsuzsa (1986): A turkológus Vámbéry. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 12–18.
- Lory, Alder – Dalby, Richard (1979): *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*. Bachman & Turner, London
- Munkácsi Bernát (1915): Vámbéry Ármin tudományos munkássága. *Budapesti Szemle*. 1915, 87–112., 243–274.
- Vámbéry Ármin emlékezete*. (szerk. Fodor Pál) (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
- Vámbéry Arminius (1904): *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vámbéry*. T. Fisher Unwin, London–Leipzig–Paris
- Vámbéry Arminius (1884): *His Life and Adventures Written by Himself*. T. Fisher Unwin, London, Az 1886-os kiadás • <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucz.ark:/13960/t07w68m7z;view=tup;seq=7>
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 19–23.

A TUDÓS VÁMBÉRY ÁRMIN

Vásáry István

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár,

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Török Filológiai Tanszék
vasaryi@gmail.com

Vámbéry Ármint (1832–1913), a 19–20. századi magyar tudomány és művelődéstörténet kiemelkedő alakját nem szükséges külön bemutatni a magyar tudományosság és közvélemény előtt. Bár elsősorban Ázsia tudós nyelvész-történész kutatójaként ismerjük, akinek a török és muszlim népek múltjának feltárásában úttörő érdemei vannak, sokszínű egyénisége nem engedi meg, hogy csak tudós orientalistának skatulyázzuk be. Maga is hangsúlyozta, hogy semmi sem idegenebb tőle, mint a szobatudós típusa, aki az íróasztal mellett felépített teóriákkal dolgozik, melyek sokszor légvárként omlanak össze a való élettel történő szembesítéskor. Az orientalisztika esetében ez azt jelentette, hogy egy percre sem elégedett meg a keleti nyelvek könyvekből szerezhető passzív ismeretével (bár ezirányú tudása is páratlan volt, hiszen több mint egy tucat nyelvet ismert kiválóan), hanem fiatal korától fogva az idegen népek és nyelvek helyszíni megismerése, azaz a terepmunka iránt vonzódott. Híres közép-ázsiai utazásával (1863–1864) nemcsak saját tudományos világhírnevét alapozta meg, hanem útleírásával, melyet a világ számtalan nyelvére fordítottak le, és amely az utazási irodalom klasszikusai közé emelte (Vámbéry, 1865).

A fiataalkori nagy álom, Törökország és Közép-Ázsia megismerése és ismeretlen folt-

jainak feltárása, szép lassan bomlott ki a fiatal tudós tervszerűen felépített életében. A huszöt évesen nyílt sztambuli tartózkodás alatt (1857–1862) fogalmazódott meg benne az ambiciózus terv, hogy Közép-Ázsiába török dervis öltözetében fog elutazni, s egy muszlim zarándok inkognitójában végzi utazási és tudományos megfigyeléseit. A terv megvalósításába 1862-ben, harmincéves korában kezdett bele, és 1864-ben érkezett vissza. A nagy közép-ázsiai utazásról szóló beszámoló, angol és magyar nyelven, még ugyanazon év végén jelent meg Londonban, illetve 1865-ben Budapesten (Vámbéry, 1865). Vámbéry 1862 júliusa és 1864 áprilisa között két alkalommal hozzátétőleg tíz hónapot töltött Perzsiában is, és ekkor szerzett tapasztalatairól perzsiai útikönyvében számolt be, mely két évre rá, a magyar kiegyezés évében, 1867-ben magyarul Pesten, a magyar művelődéstörténetből oly jól ismert Heckenast Gusztávnál és Lipcsében németül is megjelent (Vámbéry, 1867).

Már utazási leírásai is nem kevés tudós erénnyel büszkélkedhetnek. Vámbéry ugyanis széles látókörű, művelt tudós, aki a muszlim keletet belülről látta és élte meg, így éles megfigyeléseinek mindig van értékük, akár emberi, társadalmi kapcsolatokról, akár valástörténeti, néprajzi leírásokról legyen szó. Másrészt ne feledjük, Vámbéry egy olyan,

modernizáció előtti Közép-Ázsiában és Iránban járt, ahol csak karavánnal lehetett közlekedni, ahol a teve, öszvér és ló volt az egyedüli „jármű”, és ahol a távolságokat nem órák, hanem hetek s hónapok alatt lehetett megtenni. Így egy olyan premodern Közép-Ázsiáról és Iránról kapunk képet műveiből, mely az első világháború után fokozatosan tűnt el a szemünk elől, s egy korábbi, éles szemű megfigyelő leírásai ma is sokszor relevánsak lehetnek e térség jobb megértésében. Végezetül Vámbéry magyar szemmel nézte a világot, és csodálkozott rá furcsaságaira, s ez különösen érdekessé teheti művét a mai magyar olvasó előtt. Vámbéry ez utóbbi elfoglultságára hadd idézzem fel dél-iráni barangolását Persepolis romjainál, ahol is fölfeledezvén az első magyar „utazó”, Maróthi István graffitijét 1839-ből, mintegy a mai turisták elődjeként... ezt jegyezte föl a romokra hazafias felbuzdulásában: „Éljen a magyar!”.

Vámbéry elsősorban a muszlim világ szakértője volt, s azon belül is leginkább Törökország, Irán és Közép-Ázsia ismerője. Több területen is *úttörő* volt: tudósként egy új, önállósodó tudomány, a *turkológia* egyik megalapítója, utazóként pedig *Közép-Ázsia* egyik feltárója és az orosz hódítások előtti állapot egyik utolsó rögzítője és leírója. A turkológia, azaz a „törökség tudománya” (mai török elnevezése is ez: *Türklük bilimi* „törökségtudomány”; vö. az analóg *hungarológia*, *magyarságtudomány* terminusokkal), viszonylag későn jött létre. Az 1850-es években, amikor Vámbéry tudós pályája elindult, az arab, perzsa és török nyelvre és kultúrára vonatkozó kutatások nem váltak még élesen szét; hagyományosan együtt tanulták ezeket a nyelveket. Az arab kutatások a sémi filológiából és az iszlám iránti érdeklődésből nőttek ki, az iranisztikát az indoeurópai nyelvészet

Vámbéry dervisruhában, 1863–64 körül

és a perzsa irodalom megismerésének igénye hozta létre, a törökséggel való foglalkozás pedig elsősorban az oszmán-török nyelvre és az Oszmán Birodalomra összpontosított. Európában szinte kizárólag az oszmán kutatásokkal foglalkoztak, melyeknek egyik legnagyobb központja hagyományosan Bécs volt, ahol a híres Keleti Akadémia készítette fel a diplomatákat, tolmácsokat és fordítókat a török birodalomban való szolgálatra. A Keleti Akadémia *Orientalische Akademie* néven alakult meg 1754-ben Mária Terézia császári és királynői parancsára, majd 1898-ban *Konsular-Akademie*-nek nevezték át. Mindig a diplomataképzés szolgálatában állt: az 1938–1964 közötti szünet után *Diplomatische Akademie Wien* néven alakult újjá, és működik ma is (Rathkolb, 2004). A bécsi török kutatások legnagyobb alakja volt a híres Joseph von Hammer-Purgstall báró (1774–1856), akinek monumentális, tízkötetes oszmán-török története máig is használt hivatkozási alap a turkológiában (Hammer-Purgstall, 1827–

1833). Hammer hatalmas tekintélye nem maradt hatás nélkül a fiatal Vámbéryre sem, aki fiatalon találkozott az akkor már nagytekintélyű osztrák tudóssal Bécsben, és ösztönzést merített tőle terveire. Az ázsiai törökséget Európában szinte egyáltalán nem ismerték, ezekről csak az orosz tudományosság írt, hisz az oroszoknak saját birodalmuk népeiként volt hozzáférésük a kazányi és krími tatárokhoz, a kazakokhoz, a kaukázusi és szibériai törökséghez. A közép-ázsiai törökség, a három kánság (Híva, Buhara, Kokand) népe pedig ez idő tájt a „*nagy játszma*”, az angol-orosz nagyhatalmi versengés középpontjában állott, mely verseny a közelgő évtizedekben a terület teljes orosz annexiójával végződött.

A kiegyezés előtt Magyarországon csak a magyar vonatkozású témák, így az őstörténet és az oszmán hódoltság kora volt érdekes a tudós közvélemény előtt. Nos, ezekből az elemekből építette fel Vámbéry a maga turkológia-felfogását, mely az egész európai és hazai tudományosságra is komoly hatást gyakorolt. Az ő felfogásában a turkológiának az *egész* törökség tudományának kell lennie, s nem korlátozódhat egy-egy részre, mondjuk csak az oszmán-törökségre. Az oszmán-török kutatások és az ázsiai törökség ismerete egyaránt része kell hogy legyen a turkológiának, s ehhez járul még a magyar turkológia különfeladata, a magyar vonatkozások (a honfoglalás előtti kor török kapcsolatai, a besenyőkun hatás kora és az oszmán-török hódoltság kora) feltárása. A Vámbéry által kijelölt területeken, s az ő munkássága nyomán jött létre a magyar turkológiai kutatás impozáns épülete, mely tudósok hosszú sorát adta a nemzetközi és magyar tudománynak: csak háromjukat említeném, sokunk tanárait és mestereit, Németh Gyulát (1890–1976), Fekete Lajost (1891–1969) és Ligeti Lajost (1902–1987).

Vámbéry érdeklődésének megfelelően a muszlim Kelet népeivel, elsősorban a török és iráni népekkel került kapcsolatba. A törökség délnyugati ágát, az oszmán-törököket alkalmá volt hosszú évek isztambuli és törökországi tartózkodása során alaposan megismerni (1857–1862), majd közel egy évet töltött Iránban (1862–1863), ahol kényszerű vesztelését közép-ázsiai útja előtt egy nagy iráni körutazással töltötte, végül Közép-Ázsiába sikerült megvalósítani nagy utazását (1863–1864), melynek igazi európai hírnevét köszönheti. Törökországi tartózkodásáról nem készült nagy beszámoló, hiszen a 19. század közepén az Oszmán Birodalom nem volt az a távoli egzotikus hely, amelyet a nyugati utazók és tudósok alig ismertek. Annál inkább méltó volt a beszámolóra a másik két utazás: mind perzsi, mind közép-ázsiai utazásáról Vámbéry könyvet írt (lásd fentebb).

Vámbéryt mint turkológust a törökség egésze érdekelte, és munkásságának zöme is erre a területre esik. Lássuk hát turkológiai munkásságának egyes területeit. Ennek egyik legértékesebb műve, mely Vámbéry szemléletére világos fényt vet, *A török faj* című munkája, melyet Budapesten, 1885-ben jelentetett meg, és számos nyelvre lefordították. Talán Vámbéry leghatásosabb munkája ez, mellyel a turkológiai kutatások úttörő alapvetését végezte el. Az első olyan európai munka volt, mely az oszmán-törökség szűkebb szemléletéből kitört, és a török népeket és nyelveket a maguk eurázsiai teljességében és sokféleségében vizsgálta. Ne tévesszen meg bennünket a *faj* szó használata: az elmúlt száz év alatt rátapadt rosszízű rasszista konnotáció távol állt Vámbérytól és a korabeli magyar nyelvhasználattól. A német kiadás *Das Türkenvolk* címe világosan mutatja, hogy Vámbéry munkájában a török nyelveken beszélő

népek összességét értette a török fajon, ma talán legpontosabban a *törökség* szóval jelölénk ugyanezt. Könyvében Vámbéry a te-repmunka és a szakirodalom egyesítésével olyan szakmunkát készített, mely mai napig példaadó. Bizonyos részei, melyek saját nyelvi és etnográfiai megfigyeléseit is tartalmazzák, mint például a türkmén törzsek és életmód leírása, mára már forrásértékűvé váltak. Az egyes török csoportok (szibériai, közép-ázsiai, volgai, pontuzsi és nyugati törökség) nyelvi és etnográfiai szempontú leírásával Vámbéry iskolát teremtett: a mai napig készültek és készülnek hasonló tárgyú bevezetések és összefoglalások; egyik nem túl régi ilyen jellegű munka a kiváló turkológus és altajista Karl H. Menges *The Turkic Languages and Peoples* című munkája (Menges, 1970), mely mintha felidézne Vámbéry száz évvel azelőtti művének címét és szellemét.

Ezek után tekintsük át a formálódó turkológia azon területeit, melyekben a mai napig maradandót alkotott Vámbéry. Hosszú, öt-éves isztambuli kintléte alatt szinte tökéletesen, anyanyelvi szinten elsajátította az oszmán-török nyelvet és a korabeli beszélt nyelvet, ami a turkológiában való tudományos elindulásnak ma is *sine qua non*-ja, s a későbbiekben is gyakran visszatért a török világ fővárosába, Konstantinápolyba. Ennek ellenére az oszmanisztika területén, mely már a korabeli tudós világban is a turkológia legfejlettebb, szinte egyedüli terrénuma volt, nem alkotott sokat. Mindössze két művéről tehetünk említést. Az egyik, az 1858-ban Konstantinápolyban megjelent német-török zseb-szótár, inkább csak tudománytörténeti jelentőségű, mivel jelzi Vámbéry tudós karrierjének egy szinte kötelező etüddel, egy kis török szótár szerkesztésével elindított kezdetét (Vámbéry, 1858). Bár sokszor tartózkodott

Isztambulban, és az oszmánli köz- és kulturális élet végig izgatta, az oszmán témákhoz csak öregkorában, majdnem hetvenéves fölvet vissza, s kiadta az oszmánli nyelvemlékekkel foglalkozó munkáját (Vámbéry, 1901). Ezen a területen is úttörő munkát végzett. A 20. század elején még nem voltak ismertek a legrégebbi oszmánli irodalmi szövegek, csak egy-egy volt belőlük kiadva. Az oszmánli nyelv első gyér emlékei a 13. századból valók, majd a 14. és különösen a 15. században ezek száma megsokasodik. Vámbéry egy korai, 14. századi elbeszélés gyűjteményt adott ki, függetlenül pedig egy tebrizi eredetű azerbajdzsán kéziratot közölt (*Táhir va Zuhra* romantikus történetét) latin átírásban és német fordítással. Vámbéry kiadása úttörő jellegű, több szempontból is. Először, ez a könyv az egyik első, mely a török szöveget eredeti arab betűvel, annak latin betűs átírásával és német fordításával együtt közli, s mindezt részletes szöszedettel egészíti ki. Ezzel utat mutatott a későbbi szövegkiadások számára. Másodszor, ráirányította a figyelmet az anatóliai korai török írásbeliségre, melyet nyugodtan nevezhetünk nyugati török irodalmi nyelvnek, szemben a jóval korábbi eredetű és Közép-Ázsiában általános használatnak örvendő keleti török írásbeliséggel. A terminus később változott, s a mai kutatás inkább a pontosabb „régii anatóliai török” terminust alkalmazza a 13–20. század között használt nyugati török irodalmi nyelvre, hiszen a dinasztianak saját nevét adó, államalapító Oszmán gázi csak 1299-ben lett az oszmán bégség ura, de uralma előtt már elindult a nyugati török irodalmi nyelv formálódása. Harmadszor pedig, az azerbajdzsán szöveg közlésével ráirányította a figyelmet arra, hogy a régii anatóliai török nyelvnek van egy olyan változata, mely a keleti és nyugati török között helyezkedik el,

Vámbéry Ármin a 20. század első éveiben

s melyet óazerinek vagy adzsemi-töröknek (azaz „perzsi török”-nek) nevezünk ma.

Bár munkásságában az előbb tárgyalt stúdiumok, tehát a korabeli török népek és nyelvek leírása és a régii anatóliai (illetve oszmánli) nyelvemlékek közlése is fontos részt foglalt el, tudós munkássága legfontosabb részének kétségkívül a közép-ázsiai török (csagatáj) filológia megteremtését tarthatjuk. A közép-ázsiai török nyelvek és azok irodalmi előzményei alig voltak ismeretesek a korabeli tudós világban. A keleti török irodalmi nyelv legfőbb emlékei kiadatlanok voltak, és ezt a nyelvet nem kis mértékben Vámbéry nyomán a 15. században élt legnagyobb közép-ázsiai költő és író, Mír Ali Sír Neváji nyelvhasználatára alapján (és megnevezését követve) csagatájnak nevezte el a későbbi kutatás. Csagatáj szótár nem állt rendelkezésre, így kétségkívül Vámbéry úttörő érdeme, hogy Európában elsőként az *Abuska* nevű csagatáj

szótárát ő adta ki, Budenz József közreműködésével Pesten, 1862-ben (Vámbéry, 1862).

Azonban ez csak szerény kezdet volt, hiszen öt év múlva, a magyar-osztrák kiegyezés évében jelent meg Lipcsében csagatáj nyelvi tanulmányait tartalmazó alapvető munkája (Vámbéry, 1867). Ez szintén úttörő mű, bár nem egészen úgy, mint az *Abuska*, hiszen a *Čagataische Sprachstudien* nem az első, hanem „csak” a harmadik ilyen természetű keleti-török szöveggyűjtemény, mely Európában jelent meg. Ebben Vámbéry széles keresztmetszetét adja a közép-ázsiai török irodalom régi és új emlékeinek. Költemények, hősi eposzok részletei, szüfi sejkek életleírásai és mindenek felett a törökség egyik legnagyobb költője, Mír Ali Sír Neváji műveiből készített válogatás egyaránt helyet foglalnak ebben a munkában. Arab betűs szövegkiadás, német fordítás és alapos szójegyzék teszik a művet még ma is sokszor használható és idézhető munkává. A közép-ázsiai modern nyelvekből, így az özbekből és az akkor még turkinak nevezett mai ujburból is közöl értékes szemelvényeket.

A közép-ázsiai török filológia tárgykörében végezt munkásságának újabb fontos állomása volt a Júsuf Hássz Hádzsib által írott *Kutadgu Bilig* (*A boldogságra vezérlő igazi tudás*) című hatalmas terjedelmű, 6645 párvet (13 290 sort!) tartalmazó didaktikus elbeszélő költemény kiadása. Ebben a munkában a csagatáj kort jóval megelőző periódusba kalauzol el minket. A kiadott mű, melyet szerzője 1069–1070-ben készített a közép-ázsiai Balaszagunban, majd Kásárban fejezett be, a nem sokkal azelőtt megszületett karahanida iszlám-török írásbeliség első komoly emléke. Vámbéry a Bécsben található ujburi betűs kézirat alapján dolgozott, s nem ismerhette még a később előkerült két, arab

Vámbéry Ármin

írásos változatot. A mű kiadása és fordítása önmagában is, hát még a korabeli turkológiai ismeretek szerény voltát tekintve, úttörő jelentőségű. A tény, hogy Vámbéry, sok más kutatóhoz hasonlóan, a munkát ujjur nyelvemléknek nevezi az ujjur írásos változat alapján, olyan tévedés, melyben sok korabeli és későbbi szerzővel is osztozott.

Csak hosszabb idő elteltével tért vissza a csagatáj tematikához Vámbéry, mikor is egy bécsi kézirat alapján elsőként adta ki Muhammad Szálihnek *Sejbáni-náme* című verses krónikáját. A munka az 1500-as évek elején készült, benne a szerző a dinasztiaalapító Sejbáni kán hatalomra jutását és uralkodását beszéli el. Elsőrangú történeti forrás, melynek Vámbéry által közzétett változata a későbbi kiadások ellenére máig megőrizte jelentőségét.

De nemcsak a régi csagatáj emlékek kiadásában jeleskedett Vámbéry, hanem a modern közép-ázsiai törökség akkor még kevésbé ismert nyelvéről is fontos munkákat publikált. Itt mindössze két munkáját említ-

hetjük meg. A *Júszuf va Ahmad* című népszerű verses mű korabeli özbek nyelvű változatát közölte, fordításokkal és magyarázatokkal, egy Hívában feljegyzett nyelvi változat alapján (Vámbéry, 1910), valamint a türkmén nyelvről írt és a 18. századi nagy türkmén költő, Mahdumkuli verseiből közölt részleteket (Vámbéry, 1879). Mondanunk sem kell, ezek is úttörő alkotások, az elsők között vannak a maguk nemében.

A 19. század utolsó évtizede és a 20. század első két évtizede a mai értelemben vett modern turkológia megszületésének ideje, mivel ezekben az évtizedekben két olyan török nyelvemlékcsoportot fedeztek fel, melyek bátran mondhatjuk, forradalmasították a török nyelvi, irodalmi és történeti kutatásokat. Orosz és finn tudósok munkája alapján ismertté váltak a belső-ázsiai türk birodalom írásos emlékei, a hatalmas rovásírásos kööszlopok. A Vilhelm Thomsen (1842–1927) dán nyelvész 1893-as megfektése után elindult kiadási munka egy új világot tárt a turkológia elé: a 10. század előtti, preislám török világot. A másik forráscsoport pedig a kelet-turkesztáni ujjur írásos leletek, melyek feltárásában a porosz–német expedíciók, és az angol szolgálatban dolgozó Stein Aurél végezték el az oroszánrészt. Ez az írásbeliség is az iszlám előtti törökség feltárásához és megismeréséhez járult hozzá. Vámbéry, az előző korszak szülötte, már jócskán túl volt a hatvanadik életévén, mikor ezek a szenzációs felfedezések történtek, melyek átalakították az egész turkológiát és Belső-Ázsia tudományát. Dicséretére legyen mondva, fiatalos frissességgel próbált megismerkedni az új eredményekkel, és hozzászólni a témához. Elsősorban az iszlám–török témákon felépülő turkológiai műveltsége azonban nem tette lehetővé, hogy érdemben adjon hozzá valamit a türk felír-

tok vizsgálatához, így az ezzel foglalkozó műve teljesen elavult, ma már csak tudománytörténeti jelentősége van (Vámbéry, 1898).

Vámbéry turkológiai munkássága mellett és azon kívül sokat foglalkozott a magyar őstörténet és eredet kérdésével. Magyarországon, érthető okokból, ezt a tevékenységét kísérte leginkább érdeklődés, de az utókor szemszögéből nézve ilyen irányú működése kevésbé nevezhető sikeresnek és időtállóknak. Vámbéry nézeteit több munkában fejtette ki. Először *A magyarok eredete* című művében (Vámbéry, 1882), majd a millenniumra elkészült *A magyarság keletkezése és gyarapodása* címűben (Vámbéry, 1895), végül *A magyarság bölcsőjénél* című munkában, mely már csak halála után jelenhetett meg (Vámbéry, 1914).

A dualizmus első évtizedeiben a magyar őstörténet egyik legfőbb kérdése a magyar nyelv eredete volt. Az ún. ugor–török háborúban a magyar nyelv eredetében két ellentábor csapott össze. Vámbéry és követői a magyar nyelv török eredete mellett tették le voksukat, míg Budenz József és Hunfalvy Pál tábora a finnugor eredet mellett érvelt. Nagyon fontos, hogy Vámbéry nem a dilettánsok régóta kialakított és ma is eleven finnugor-fóbiájával nézte a kérdéskört, s tudományos meggyőződése okán állt a török származtatás mellé. Ahogyan mondta: „... meglehet, [...] gyakran hibáztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosan tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték.” (Vámbéry, 1882, XIII–XIV.). A vita ugyan a mai napig tartó érvénytelenséggel, azaz komoly tudós nem vonhatja kétségbe nyelvünk finnugor eredetét, de Vámbéry, alapve-

tő tévedése ellenére a magyar nyelv török voltát illetően, sok értékes megfigyeléssel és ötlettel gazdagította a korai magyar történelemre vonatkozó nézeteket. Az egyik legfőbb érdeme, hogy magyar–török etimológiák garmadáját vetette fel (nála persze ezek „ősi” egyezéseknek tekintendők), melyek közül igen sok később jónak bizonyult, s mint a magyar nyelv régi török jövevényszavát tartjuk számon azóta. A másik fontos érdeme, hogy világosan látta, a nyelv és etnikum nem azonos, így hosszú távon az etnikum összetétele állandóan változik. Felhívta a figyelmet a magyar nyelvre és etnikumra gyakorolt, évszázadokig tartó intenzív török hatásra. Ma is úgy látjuk, hogy bár a magyar nyelv finnugor eredetű, az etnikum formálásában jelentős szerepet töltöttek be a török nyelvű etnikai elemek. Ettől persze még a magyar nyelv finnugor eredete nem kérdőjeleződik meg, s az etnikumot lehet keverék jellegűnek tartani, de a nyelvet nem, mint ezt Vámbéry későbbi munkáiban próbálta kifejteni.

Vámbérynek volt véleménye a 19. század végének török társadalmi modernizációs kísérleteiről és nemzetközi tekintélye révén befolyással bírt ezekre a mozgalmakra. A századvég három nagy mozgalma közül az *oszmanizmus* az oszmán szellemiség megújítása alapján próbálta a birodalmat új életre kelteni, de Vámbéry jól látta, hogy ez kivihetetlen, mivel a birodalom népeinek (arabok, görögök, örmények, balkáni szlávok stb.) nacionalizmusa már olyan szintet ért el, hogy a dinasztikus szellem felelőtlensége nem volt elegendő a széthúzó népek összetartására.

A kor másik nagy szellemi irányzatát, a *pániszlámizmust* Vámbéry szintén kihihetetlennek tartotta. Véleménye szerint a muszlim szolidaritás nem működik, az iszlám történetében a muszlimok sohasem védtek meg

egymást (itt hivatkozott a magukra hagyott hispániai mórokra, a szafavida Irán és az Oszmán Birodalom évszázados szembenállására, a Volga-vidék és a Krím orosz kézre jutására vagy az oroszok térhódítására a Kádzsár-kori Iránban).

Végül volt véleménye a *pánturkizmusról*, mely elsősorban az orosz birodalom népeitől, főleg a kazáni és krími tatároktól és az azerbajdzsánoktól indult ki, és a különböző török nyelvű népek egységesülését tűzte ki céljaul, elsősorban kulturális alapon, tehát a nyelvi rokonság és az iszlám kultúra talaján. Vámbéry török nyelvekről és irodalmakról vallott felfogásához legközelebb a pánturkizmus ideológiája állott, s nem véletlen, hogy a pánturkizmus korabeli és későbbi ideológusai Vámbéryt szellemi elődjüknek tartották, és nézeteit az egységes törökségről nagyban osztották. Így alakulhatott ki, hogy bár Vámbéry sohasem állt ki aktívan a pánturkizmus mellett, munkássága és nézetei ihletet adtak a pántörök mozgalomnak. *Volens-nolens*, a pánturkizmus ideológiájának kialakulásában bizonyos ihlető szerepet játszott.

Hátra van még annak a rövid megtárgyalása, hogy Vámbéry hogyan tekintett vizsgálata tárgyára, a keleti népekre, elsősorban a törökökre és perzsákra. E téren nem hallgathatjuk el, hogy Vámbéry, mint sok más kortársa, nem vonhatta ki magát korának uralkodó európai szemlélete alól. Minden utazó a saját műveltségének prizmjában keresztül tekint a meglátogatott országra és kultúrára. Muszlim álruhája ellenére Vámbéry is a 19. századi Európa tipikus fia, akit a civilizációba és haladásba vetett korlátlan hit töltött el. A racionális és liberális Európa jóságába vetett hite vezette az angolok kritikátlan tisz-

teletéhez és az angol gyarmatosítás mint civilizatórikus tevékenység teljes elfogadásához. De mivel művelt és képzett ember volt, ezen elfogultsága csak ritkán érinti igen tárgyyszerű leírásait. Ilyen irányú gondolatainak inkább közéleti cikkeiben és egy nagyobb munkájában, a *Nyugot kulturája Keleten* címűben adott hangot (Vámbéry, 1906). Mindenestre ez az előítélete megakadályozta, hogy az iszlámot a maga történeti és lelki mélységeiben tanulmányozza (igaz, a téma nem is érdekelte), szemben például fiatalabb kortársával és tanítványával, Goldziher Ignáccal (1850–1921), aki mélyen vallásos zsidóként az iszlám vallás megértésének olyan mélységéig jutott el, hogy a mai európai iszlámtudomány és a muszlim vallásos szakirodalom egyaránt a legnagyobb elismeréssel szól róla.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Vámbéry Ármin kora gyermekeként, a 19. századi orientaliztika Kelet-felfogását osztotta: meg volt győződve az európai, nyugati kultúra és civilizáció magasabbrendűségéről és annak civilizatórikus missziójáról a Keleten. Ugyanakkor, a Keletet őszinte empátiával próbálta megérteni, s ez a törökség esetében sokszor sikerült is neki. Egy, a 19. század második felében bimbózdó tudományág, a turkológia (vagy más néven törökségtudomány) egyik úttörője, így személyében joggal tisztelhetjük a modern turkológia egyik megalapítóját. Kora magyar és külföldi tudományossága egyaránt megbecsülte, 1870-től a budapesti egyetem professzora, majd a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt.

Kulcsszavak: *Közép-Ázsia, Perzsia, Oszmán Birodalom, iszlám, törökség, turkológia, magyar őstörténet*

IRODALOM

- Bartholomä, Ruth (2006): *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)* (Arbeitsmaterialien zum Orient 17). Ergon, Würzburg
- Coco, Carla (1986): Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiája. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest 26–50. – Ebben az összeállításban az 1986-ig megjelent, Vámbéryről szóló teljes irodalom megtalálható.
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1827–1833): *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–X. C. A. Hartleben, Pest
- Hazai György (1976): *Vámbéry Ármin életútja (A Múlt Magyar Tudósai)*. Akadémiai, Budapest
- Hazai György (1986): Vámbéry Ármin élete és munkássága. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 7–11.
- Hazai György (2009): *Vámbéry inspirációk*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 335–379.
- Kakuk Zsuzsa (1986): A turkológus Vámbéry. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 12–18.
- Menges, Karl H. (1968): *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to the Turkic Studies*. O. Harrassowitz, Wiesbaden; 2. kiadása: Wiesbaden, 1995
- Rathkolb, Oliver (ed.) (2004): *Festschrift. 250 Jahre – Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. StudienVerlag, Wien
- Vámbéry Ármin emlékezete (1986): *Vámbéry Ármin emlékezete* (Keleti Értekezések 2, szerk. Fodor Pál). Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 19–25.
- Vámbéry Ármin (1858): *Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch*. Constantinopel
- Vámbéry Ármin (1862): *Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény*. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest
- Vámbéry Ármin (1865): *Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-*

- ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt*. Pest. Újabb kiadásai: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Kakuk Zsuzsa bevezetésével és jegyzeteivel. Gondolat, Budapest, 1966; utóbbinak új kiadása: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000
- Vámbéry Ármin (1867a): *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Pest. Új kiadása, Vásáry István utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005
- Vámbéry Ármin (1867b): *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig
- Vámbéry Ármin (1879): A turkománok nyelvéről. Értekezés, turkomán szöveg és fordítása, jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények*. 15, 1–54 = Die Sprache der Turkomanen und die Diwan Machdumkulī's. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 33, 387–444.
- Vámbéry Ármin (1882): *A magyarok eredete. Etnológiai tanulmány*. Budapest
- Vámbéry Ármin (1885): *A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben*. MTA, Budapest — Új kiadása, Dobrovits Mihály utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2006
- Vámbéry Ármin (1895): *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest — Új kiadása: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2003
- Vámbéry Ármin (1898): *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 12)*. Helsingfors
- Vámbéry Ármin (1901): *Alt-osmanische Sprachstudien. Mit einerm azerbaizianischen Texte als Appendix*. Leiden
- Vámbéry Ármin (1906): *Nyugot kultúrja Keleten*. MTA, Budapest. — Új kiadása, Dobrovits Mihály utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2007
- Vámbéry Ármin (1910): *Jusuf und Ahmed. Ein özbekisches Volksepos im Chiwaer Dialekte*. Text, Übersetzung und Noten. Budapest
- Vámbéry Ármin (1914): *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. Budapest